

บทที่ 2

แนวคิดทฤษฎี และวรรณกรรมปริทัศน์

บทนี้เป็นการนำเสนอกรอบแนวคิดทฤษฎีที่จะไข่มองในงานการศึกษา รวมทั้งศึกษางานการศึกษา และงานวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับหัวข้อการศึกษา เพื่อที่จะทำความเข้าใจ และทบทวนความคิดเพื่อทำการศึกษารอบด้านและครบถ้วน

กรอบแนวคิด

ปรากฏการณ์ที่เรียกว่า “เมือง” เกิดขึ้นมาหลายศตวรรษ โดยจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่ามีการบันทึกคำว่า urb ไว้ว่าเกี่ยวข้องกับ orbis ซึ่งมีความหมายว่า วงกลม (circle) คล้ายกับคำว่า town ในภาษาอังกฤษ หรือในภาษาสลาฟ (Slavic) คำว่า gorod ซึ่งมีความหมายถึง สนาม (yard) และวงกลม (girdle) สิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องหมายที่ใช้สัญลักษณ์พื้นฐานของปรากฏการณ์ที่เรียกว่า “เมือง” ซึ่งหมายถึงพื้นที่ที่ถูกล้อมรอบรั้วหรือกำแพงเป็นพื้นที่ในเขตรัศมีที่แยกตัวจากพื้นที่ชนบทและมีแบบแผนของการจัดองค์กรภายในที่แน่นอน (Brian J.L.Berry and Frank E. Horton, 1970 อ้างถึงในนิภาพรรณ เจนสันติกุล: 2)

เมือง อาจหมายถึงการตั้งถิ่นฐานขนาดใหญ่ที่ประกอบด้วยสิ่งปลูกสร้างถาวร มีสิ่งอำนวยความสะดวกด้านการสาธารณสุขโรค หรือเมืองอาจหมายถึงที่อยู่อาศัยของประชากรจำนวนมาก มีความหนาแน่นอยู่ในระดับสูง โนเอล จิสต์ (Noel Gist) และซิลเวีย ฟาวา (Sylvia Fava) เคยกล่าวไว้ว่า เมืองอาจจะเป็นได้หลายสิ่ง เป็นสิ่งทางกฎหมาย เป็นสภาวะของจิตใจ เป็นคำจำกัดความที่ได้จากการทำสำมะโนประชากร แต่ถึงที่สุดแล้วเราต้องตระหนักในความจริงที่ว่าเมืองคือสิ่งที่เห็นทางกายภาพ มีตึกรามบ้านช่อง ถนนหนทาง และผู้คนซึ่งดำรงอยู่ได้ หรือดำรงอยู่ในห้วงเวลา และพื้นที่ (Gist and Fava, 1964 : 95 อ้างอิงในโพโรจน์ คงทวีศักดิ์, 2552 : 36)

จากที่กล่าวมาจึงจะเห็นได้ว่า “ความเป็นเมือง” เองมีนิยามความหมายที่หลากหลาย แล้วแต่การกำหนดจากการศึกษาของนักวิชาการ โดยการกำหนดดังกล่าวนี้เปรียบเสมือนชุดเรื่องเล่าที่หลากหลาย และถูกสร้างขึ้นมาเพื่อเป็นภาพแทนให้กับเมืองในแต่ละยุคสมัย โดยจากการทบทวนงานการศึกษาเกี่ยวกับเมืองก็พบว่าสามารถแบ่งกว้าง ๆ ออกได้เป็นเมืองในมิติทางเศรษฐกิจการเมือง และเมืองในมิติทางสังคมวัฒนธรรม

เมืองในมิติทางสังคมวัฒนธรรม ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างรวดเร็วในโลกตะวันตกช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งรวมทั้งการเติบโตของเมืองสมัยใหม่ส่งผลให้นักปรัชญาสังคมแห่งยุคนั้นพยายามคิดหาคำอธิบายให้กับความแตกต่างด้านระเบียบสังคมของสังคมดั้งเดิมกับสังคมเมืองสมัยใหม่ที่ปรากฏตัวขึ้นพร้อม ๆ กับการเคลื่อนเข้าสู่สภาพสังคมอุตสาหกรรม (Flanagan, 1993: 14-18) เรื่องราวเริ่มต้นจากผลงานของเฟอร์ดินานด์ ทอนนี่ สี่ (Ferdinand Tonnies) ในปี ค.ศ. 1887 ที่ชื่อ *Fundamental Concepts of Sociology (Gemeinschaft and Gesellschaft)* ทอนนี่สี่ได้วางฐานของการจำแนกแตกต่างระหว่างแก่นแท้ของชีวิตแบบชนบทกับชีวิตแบบเมืองให้แก่ชุมชนในยุคนั้น สำหรับเขา เกเซลชาฟต์ หรือสังคมเมืองสมัยใหม่ที่มีโครงสร้างอันซับซ้อนคือที่ผู้คนมีความเป็นปัจเจกชนสูง ดำเนินชีวิตไปบนฐานของการแสวงหาประโยชน์เพื่อตนเอง สำนึกของความเป็นกลุ่มก้อนอันเหนียวแน่นเป็นสิ่งที่ไม่ได้เป็นอย่างยิ่งกับพื้นที่แบบเกเซลชาฟต์ (เรื่องเดียวกัน: 14)

เอมิล เดอร์ไคม์ (Emile Durkheim) คือบุคคลที่สองที่ชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างในรูปแบบของความเป็นปึกแผ่นหรือสมานฉันท์ระหว่างสังคมเมืองกับสังคมชนบทในช่วงนั้น *The Division of Labor in Society (1893)* ผลงานชิ้นเอกชิ้นหนึ่งของเดอร์ไคม์บรรยายไว้ว่า ขณะที่ชีวิตในชนบทเป็นชีวิตที่ถูกควบคุมไว้ด้วยความเป็นเอกภาพของค่านิยมและโลกทัศน์ ซึ่งยังผลให้เกิดความเป็นหนึ่งเดียวทางความคิด และสำนึกรวมของผู้คนในทันทีที่มองชีวิตในเมืองหรือชีวิตที่สมานฉันท์แบบอินทรีย์ (organic solidarity) กลับเป็นชีวิตที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง ความหนาแน่นของประชากรเมืองเรียกร้องให้เกิดการแบ่งงานอาชีพตามความชำนาญพิเศษ ซึ่งได้มาทำลายความเป็นเอกภาพของประสบการณ์ร่วมที่มนุษย์ในชุมชนแบบเดิมเคยมีร่วมกัน ทั้งทอนนี่สี่ และเดอร์ไคม์ ชี้ให้เห็นว่าเมื่อสังคมชนบทเปลี่ยนสภาพมาเป็นสังคมเมืองสมัยใหม่ในยุคอุตสาหกรรม ระเบียบทางศีลธรรมจรรยา (moral order) ซึ่งเป็นค่านิยมร่วมของสังคมก่อนเมืองจะถูกแทนที่ด้วยระเบียบที่เอื้อประโยชน์ด้านการงานให้แก่กัน (instrumental order) อันเป็นระบบคุณค่าของสังคมเมืองยุคใหม่ (เรื่องเดียวกัน: 15) ทอนนี่สี่และเดอร์ไคม์ได้สร้างภาพตัวแทนให้กับเมืองในสังคมของเขาที่กำลังอยู่ในช่วงของการเปลี่ยนผ่านจากสังคมแบบเดิมที่เรียบง่ายไปสู่สังคมอุตสาหกรรมยุคต้นที่เริ่มซับซ้อนมากขึ้น ในลักษณะของสังคมที่เป็นชีวิตตรงข้ามกับสังคมแบบเดิม ซึ่งอวอลไปด้วยกลิ่นอายของความสมานสามัคคีและน้ำใจไมตรีที่มีต่อกัน ภาพตัวแทนของเมืองเช่นนี้ได้ช่วยยกย่ำสำนึกว่าในโลกนี้มีชุมชนอยู่สองแบบคือเมืองกับชนบท ซึ่งชุมชนทั้งสองแบบนี้ล้วนต้องมีลักษณะเด่นที่ตรงกันข้ามโดยสิ้นเชิง

งานเขียนที่ชื่อ *The City (1958)* ของแมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) เป็นงานเขียนที่ชี้ให้เห็นถึงลักษณะเด่นของเมืองในอีกแง่มุมหนึ่ง เวเบอร์ พรรณนาว่าเมืองคืออะไรโดยจับจ้องไปที่บรรดาเมืองของยุโรปเหนือในยุคกลาง ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นเมืองของสังคมก่อนสมัยใหม่หรือก่อนอุตสาหกรรมเป็นหลัก จุดประสงค์สำคัญในการ

ทำเช่นนี้ของเวเบอร์ไม่ได้อยู่ที่การตอบคำถามว่าเมืองคืออะไร แต่อยู่ที่ความต้องการที่จะศึกษาวิเคราะห์ชุมชนเมืองของยุโรปยุคกลางเหล่านั้น ในฐานะของปัจจัยต้นกำเนิดหนึ่งของความเป็นสมัยใหม่ ซึ่งเขาเชื่อว่ามันเป็นปรากฏการณ์ที่ถือกำเนิด และพัฒนาตัวเองขึ้นมาได้เฉพาะในยุโรปช่วงนั้น ดังนั้นเวเบอร์จึงศึกษาพิจารณาเมืองเพียงเพื่อระบุลักษณะเด่นของเมืองในยุโรปยุคกลาง ไม่ได้ต้องการสร้างค่านิยมสากลให้กับเมืองโดยทั่วไป (Wakabayashi, 1996: 24-25) แต่จุดประสงค์นี้ของเขามักถูกมองข้ามไปอยู่เมือง ๆ สำหรับเวเบอร์ชุมชนเมืองของยุโรปช่วงก่อนสมัยใหม่จะประกอบไปด้วยลักษณะเด่นสามด้าน คือ

(1) ด้านสังคม ซึ่งแสดงตัวออกมาในรูปของความสัมพันธ์แบบทฤษฎีภูมิ ผู้ที่อาศัยใช้ชีวิต ณ ชุมชนขนาดใหญ่เช่นนี้จะรับรู้ได้ถึงความเป็นคนอื่นของกันและกัน ขาดการรู้จักมักคุ้นแบบส่วนตัว

(2) ด้านเศรษฐกิจในด้านนี้เมืองถูกมองว่าเป็นชุมชนที่ผู้คนส่วนใหญ่ในที่นี้ดำเนินชีวิตด้วยรายได้จากการค้า การอุตสาหกรรม ไม่ใช่เกษตรกรรม การแลกเปลี่ยนทรัพย์สินสิ่งของกันอย่างสม่ำเสมอ ปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญอีกหนึ่งของการแสวงหากำไร และการเติมเต็มความต้องการให้กับผู้คนในชุมชนนี้ เมืองจึงเป็นชุมชนตลาดนั่นเอง

(3) ด้านการเมือง ซึ่งหมายถึงการเป็นอาณาบริเวณที่มีอธิปไตย มีการจัดระเบียบทางการเมืองที่จำเพาะพิเศษเป็นของตน (Weber, 1965: 3-27; Weber, 1958: 65 และ Wakabayashi, 1996: 10-12) แต่ลักษณะเด่นที่สำคัญที่สุดของบรรดาเมืองยุคกลางในสายตาของเวเบอร์ คือ การมีลักษณะเป็นชุมชนตลาดที่ช่วยเติมเต็มความต้องการให้กับทั้งคนในเมืองและคนนอกเมืองในอาณาบริเวณใกล้เคียง เวเบอร์เห็นว่าชีวิตแบบเมืองที่แท้จริงคือการที่ทุกคนในเมืองดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยการทำงานที่ตลาด และการแลกเปลี่ยนสินค้ารวมทั้งบริการในชีวิตประจำวัน ความสัมพันธ์ทางการค้าที่เกิดขึ้นภายในเมืองไม่ได้ทำลายความผูกพันทางสังคมของผู้คน แต่กลับช่วยตอกย้ำชาวเมืองให้มีความภักดีให้กับอาณาบริเวณทางเศรษฐกิจที่พวกเขาใช้ชีวิตอยู่ และพร้อมที่จะปกป้องเมือง เมืองถูกสร้างขึ้นมาเพื่อบริหารผลประโยชน์ของเหล่าพ่อค้าวานิช จึงเป็นหน่วยการรวมตัวที่มีหลักการและเหตุผลเป็นของตนเอง แต่ลักษณะเช่นนี้ของเมืองได้สูญสลายไปพร้อม ๆ กับการปรากฏตัวขึ้นของสังคมอุตสาหกรรมที่นิยมการบริหารจัดการหรือการจัดระเบียบแบบราชการ เมืองแห่งยุคอุตสาหกรรมจึงแสดงให้เห็นถึงเพียงการกระจุกวมเป็นกลุ่มก้อนของประชากรที่ต้องได้รับการบริหารจัดการอย่างมีประสิทธิภาพตามตัวแบบเชิงราชการ (bureaucratic model) ที่เน้นความเป็นทางการและขาดความยืดหยุ่น สิ่งที่หลงเหลือมาจากเมืองในยุคกลางมีเพียงการเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนในตลาดการค้าที่สามารถพบเห็นได้ทั่วไปในทุกที่เหมือนกัน (Weber, 1965: 6 และ Flanagan, 1993: 15-16)

ขณะที่เวเบอร์ให้ภาพของเมืองว่าเป็นชุมชนการค้า เป็นสถานที่ของการแสวงหาผลประโยชน์จากการแลกเปลี่ยนทางการค้า และเป็นอาณาบริเวณที่มีการจัดระเบียบแบบราชการที่ไร้จิตใจในยุคสังคมนิยมอุตสาหกรรม จอร์จ ซิมเมล (Georg Simmel) กลับเสนอภาพเมืองออกมาในฐานะอาณาบริเวณที่เต็มไปด้วยความแปลกแยก เมืองที่ซิมเมลกล่าวถึงคือมหานครสมัยใหม่ (metropolis) มหานครในสายตาของเขาคือเศรษฐกิจแบบเงินตรา การแบ่งแรงงาน การจูงใจวางเฉยไม่ใส่ใจจนดูเหมือนไร้ความรู้สึก เงินตราจะลดทอนคุณลักษณะทุกอย่าง และความเบี่ยงเบนของทุกคนลงมาเป็นคำถามว่า “เท่าไร” การผลิตภายในมหานครก็เป็นการผลิตเพื่อตลาดที่ผู้ผลิตและผู้บริโภคไม่รู้จักกัน ของทุกชิ้นจะถูกพิจารณาไปตามเนื้อผ้า ซิมเมลกล่าวว่าผู้คนในมหานครสมัยใหม่ตอบสนองสิ่งต่าง ๆ ด้วยหัวสมองมากกว่าหัวใจ และในท้ายที่สุดพวกเขาก็พัฒนาท่าทีวางเฉย ไม่ใส่ใจ (blasé attitude) กับสิ่งเร้ารอบตัวขึ้นมาเพื่อเป็นภูมิคุ้มกันตนเองจากสภาพแวดล้อมภายนอก (Simmel, 1950: 635, อ้างอิงในไพโรจน์ คงทวีศักดิ์, 2552 : 5-10)

เมืองในมิติทางเศรษฐกิจการเมือง มานูเอล คาสเทลส์ (Manuel Castells) คือผู้หนึ่งที่ยพยายามยกระดับให้เห็นถึงความสำคัญของการอธิบายเมืองด้วยมุมมองใหม่ซึ่งสำหรับเขา คือความคิดแบบมาร์กซิสต์สายโครงสร้าง (structuralist) คาสเทลส์ ให้ความสำคัญกับความคิดของหลุยส์ เวิร์ธ ในเรื่อง urbanism หรือวิถีชีวิตแบบเมืองเป็นพิเศษ เขาชื่นชมเวิร์ธว่าเป็นบุคคลหนึ่งที่เกือบจะประสบความสำเร็จในการสร้างทฤษฎีเกี่ยวกับเมืองที่สมบูรณ์ แต่เวิร์ธ ยังมองได้เพียงผิวเผินว่า urbanism เป็นแค่ปรากฏการณ์ด้านวัฒนธรรมของเมือง ทั้ง ๆ ที่ในความเป็นจริงตามความคิดของคาสเทลส์ urbanism เป็นการปรากฏตัวด้านวัฒนธรรมของการเข้าสู่สภาพสังคมอุตสาหกรรม เศรษฐกิจแบบตลาด และการก้าวเข้าสู่บรรยากาศของความเป็นเหตุเป็นผลของสังคมสมัยใหม่ (Castells, 1976 อ้างใน Flanagan, 1993: 87) คาสเทลส์ให้ความสำคัญกับพื้นที่เมือง (urban space) โดยมองว่ามันคืออาณาบริเวณที่การผลิตซ้ำแรงงาน เมืองจึงเป็นระบบที่ปัจเจกบุคคลทั้งหลายใช้ผลิตซ้ำ และปรับสร้างแรงงานของพวกเขาใหม่โดยผ่านการบริโภคส่วนตัว และการบริโภคร่วม ตามความคิดของเขาพื้นที่เมืองคือสภาพแวดล้อมที่ถูกสร้างขึ้นเป็นระบบย่อยที่ถูกผลิตขึ้นมาโดยระบบโครงสร้าง หรือระบบสังคมที่ใหญ่กว่าซึ่งเกิดจากฐานของธรรมเนียมปฏิบัติด้านเศรษฐกิจ การเมือง รวมทั้งอุดมการณ์ในสังคมนั้น ๆ เมืองจึงเป็นการรวมตัวทางพื้นที่ของการจัดการทางเศรษฐกิจของสังคมที่กว้างใหญ่กว่าที่มีลักษณะพิเศษเฉพาะตัว โดยเฉพาะเมืองสมัยใหม่สมควรได้รับการมองว่าเป็นภาพปรากฏเชิงกายภาพของระบบทุนนิยม (Flanagan, 1993: 88) นี่คือภาพตัวแทนของเมืองที่คาสเทลส์ วาดบรรยายไว้

อีกผู้หนึ่งที่ให้ความสนใจปฏิสัมพันธ์ระหว่างพลังทางเศรษฐกิจกับพื้นที่เมือง คือ เดวิด ฮาร์วีย์ (David Harvey) ซึ่งอธิบายการผลิตซ้ำพื้นที่เมืองภายในกรอบความคิดแบบมาร์กซิสต์เช่นกัน ฮาร์วีย์ มองว่าระบบทุน

นิยมจะสร้างภูมิทัศน์ทางกายภาพขึ้นมาตามความคิดของมัน ซึ่งจะช่วยตอบสนองต่อวัตถุประสงค์ทางการผลิตและการผลิตซ้ำของบรรดานายทุน การประดิษฐ์สร้างพื้นที่เช่นนี้เป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กับการกระจุกตัวและการหมุนเวียนของทุน ทั้งยังเป็นสิ่งที่ช่วยเพิ่มความซับซ้อนให้กับมหานครในยุคปัจจุบัน มหานครจึงเป็นสภาพแวดล้อมอันเป็นผลผลิตของกระบวนการสะสมทุนที่กำลังดำเนินไปในทุกวันนี้ (เรื่องเดียวกัน: 88-89) เศรษฐกิจกับเมืองดูเหมือนเป็นสิ่งที่ไม่อาจแยกขาดจากกันได้ ไม่ว่าเราจะพิจารณาความสัมพันธ์ของมันด้วยกรอบของท้องถิ่น (เมืองและรัฐ) หรือกรอบข้ามท้องถิ่น (ภูมิภาคและโลก) ก็ตาม

หลังคริสต์ทศวรรษที่ 1980 การอธิบายเมืองแบบใหม่ก็เกิดขึ้น มุมมองที่ว่านี้ คือ ทฤษฎีเมืองโลก (global city theory) การข้ามชาติของทุน ธุรกิจการเงิน การพัฒนาอย่างรวดเร็วของเทคโนโลยีโทรคมนาคม การขนส่งความเร็วสูง การเคลื่อนย้ายของแรงงานข้ามชาติ รวมทั้งการปรับโครงสร้างทางพื้นที่ ในระดับโลกอันเป็นลักษณะเด่นของระบบทุนนิยมระดับโลก เหล่านี้ล้วนทำให้โลกกลายมาเป็นสิ่งที่มีความเป็นระดับโลก (globality) มากขึ้นทุกขณะ และทำให้เมืองต้องกลายมาเป็นเมืองโลกซึ่งเป็นรูปลักษณะหนึ่งของเมืองที่ความเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ (Machimura, 1994: 1-8)

บทความชื่อ The World City Hypothesis ของจอห์น ฟรีดแมน (John Friedmann) และหนังสือ The Global City: New York, London, Tokyo ของซัสเกีย ซัสเซน (Saskia Sassen) คืองานที่สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางความคิดนี้ได้เป็นอย่างดี ฟรีดแมนได้ให้ภาพของเมืองโลกไว้ว่า บรรดาเมืองน้อยใหญ่ทั่วโลกในปัจจุบันจะถูกดึงเข้ามาสู่ระบบเศรษฐกิจระดับโลก พวกมันจะได้รับการจัดสรรหน้าที่และช่วง ชั้นเสียใหม่ ถูกใช้เป็นแหล่งสำคัญของ การรวบรวมและสะสมทุนข้ามชาติ เป็นเป้าหมายปลายทางของผู้อพยพจำนวนมากจากทั้งในและนอกประเทศ เป็นอาณาบริเวณที่มีการแบ่งขั้วความต่างทางพื้นที่และชนชั้นอย่างเด่นชัด (Friedmann, 1986: 69-83) ขณะที่ซัสเซนเองก็วาดภาพตัวแทนของเมืองโลกขึ้นมาคล้ายๆ กัน เพียงแต่ให้ความสำคัญกับมหานครชั้นนำทั้งสามมหานครเป็นพิเศษ ซัสเซน มองว่าการบูรณาการในระดับโลกทำให้นิวยอร์ก ลอนดอน และโตเกียวต้องทำหน้าที่เป็นจุดบัญชาการการจัดระเบียบเศรษฐกิจโลกที่เข้มข้นมาก เป็นที่ตั้งสำคัญของบริษัทการเงินและการบริการพิเศษนานาชาติ เป็นแหล่งผลิตและตลาดอันสำคัญของนวัตกรรมทั้งหลาย รวมทั้งเป็นที่ที่มักไปด้วยการแยกขั้วฉีกห่าง (polarization) ทางเศรษฐกิจและสังคม (Sassen, 1991, อ้างอิงในไพโรจน์ คงพิศักดิ์, 2552 : 15)

มุมมองของเมืองทั้งในมิติเชิงวัฒนธรรม และเศรษฐกิจการเมืองจึงเข้าชายกับปรากฏการณ์ที่จะไข่มองชุมชนธนบุรีริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่บริเวณคลองบางกอกใหญ่จนจรดแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้เลือกเฉพาะบริเวณชุมชนริมน้ำเจ้าพระยา ได้แก่ ชุมชนบ้านปูน ชุมชนวัดคฤหสบัติ คลองสาน และชุมชนริมคลองบางกอกน้อย ได้แก่ บ้านปูน วัดโพธิ์เรียง บ้านตรอกข้าวเม่า เนื่องจากความเป็นเมืองของธนบุรีมีศูนย์กลางการ

ขับเคลื่อนชุมชนด้วยระบบเศรษฐกิจการค้า ชุมชนธนบุรีเป็นทั้งผู้ผลิตสินค้าทั้งทางตรง เช่น ผัก ผลไม้ เกลือ น้ำปลา หรืองานช่าง และทางอ้อม คือ การรับสินค้าเพื่อแลกเปลี่ยนและค้าขาย เช่น ข้าว อาหารทะเล อาหารแห้ง และ ของป่า รวมทั้งเป็นผู้บริโภคสินค้าต่าง ๆ อีกมากมาย ปฏิสัมพันธ์จากการเป็นศูนย์กลางการค้า เมื่อระบบเศรษฐกิจแบบการค้าตลาดเข้ามาก็ส่งผลให้ความเป็นเมืองของธนบุรีมีพลวัตรของการเปลี่ยนแปลงขยายตัวมากขึ้น โดยเฉพาะตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์จนถึงพ.ศ. 2500 ถึงแม้ศูนย์กลางเมืองหลวงจะถูกเปลี่ยนไปสู่ฝั่งพระนคร แต่การเติบโตของเมืองก็ไม่ได้กระจุกตัวอยู่เพียงเมืองหลวง แต่ธนบุรีเองก็ยังคงโดดเด่นและชัดเจนในแง่ของการเติบโตของเมือง ดังจะเห็นได้จากกรณความคมนาทางน้ำ ที่คลองขุดต่าง ๆ ล้วนตัดผ่านบริเวณธนบุรีด้วยทั้งสิ้น

การศึกษาเรื่อง “ความเป็นเมืองและความสัมพันธ์ระหว่างสินค้าและผู้คนย่านธนบุรี” กรณีศึกษาชุมชนริมน้ำเจ้าพระยา ฝั่งธนบุรี จึงมุ่งศึกษาลักษณะเด่นของเมืองในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ จนกระทั่งพ.ศ.2500 เพื่อที่จะศึกษาวิเคราะห์ชุมชนเมืองในช่วงเวลาดังกล่าว โดยมีสมมติฐานว่าเมืองธนบุรีเองก็เป็นศูนย์กลางความเจริญ และถือเป็นจุดกำเนิดของความเป็นสมัยใหม่ของกรุงเทพมหานครนั่นเอง

งานการศึกษาเรื่อง “ความเป็นเมืองและความสัมพันธ์ระหว่างสินค้าและผู้คนย่านธนบุรี” กรณีศึกษาชุมชนริมน้ำเจ้าพระยา ฝั่งธนบุรี นอกจากจะไขกระจอบคิดเรื่องความเป็นเมือง เพื่อทำความเข้าใจกระบวนการการกลายเป็นเมือง และปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างผู้คน สังคม และวัฒนธรรมแล้วนั้น ในงานการศึกษายังมุ่งเน้นการศึกษาผ่านความทรงจำและคำบอกเล่าของผู้คนในชุมชนผ่านกรอบแนวคิดเรื่องประวัติศาสตร์บอกเล่าอีกด้วย

กรอบแนวคิดประวัติศาสตร์บอกเล่า (Oral History)

แนวคิดประวัติศาสตร์บอกเล่า (oral history) หรือการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ต้องใช้วิธีการสัมภาษณ์เป็นเครื่องมือในการศึกษาเบื้องต้น เป็นการบอกเล่าผ่านปากคำจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ในเชิงสังคมที่ทำให้เกิดความเข้าใจในสังคมท้องถิ่น เช่นในเพียงแชน พงษ์ศิริบัญญัติ (2546 : 32-33) ที่ได้เสนอแนวคิดประวัติศาสตร์บอกเล่าว่าเป็นประวัติศาสตร์ของประชาชน เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์โดยวิธีหลักฐานข้อมูลเกี่ยวกับ ประวัติศาสตร์ ผ่านการสัมภาษณ์ประชาชนร่วมสมัยซึ่งเป็นผู้มีประสบการณ์ในเหตุการณ์เมื่อครั้งอดีต และยังมีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน ประวัติศาสตร์บอกเล่าเปิดโอกาสให้ศึกษาถึงแก่นแท้ของข้อมูลได้อย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง มากกว่าการอ่านจากตำราหรือว่าเอกสาร อีกทั้งยังเสริมสร้างชีวิตชีวาให้แก่วิชาประวัติศาสตร์ และขยายขอบเขตให้กว้างขวางขึ้น ประวัติศาสตร์บอกเล่าทำให้วิชาประวัติศาสตร์ได้รับความสนใจกว้างขวางมากขึ้น ประวัติศาสตร์บอกเล่าจะให้ความรู้สึก พร้อมกันนี้หลักฐานจากการบอกเล่าจะให้พื้นฐานความรู้

มากกว่าข้อมูลจากเอกสาร เพราะแต่เดิมนักประวัติศาสตร์ศึกษาบุคคลจากประวัติศาสตร์ที่อยู่ในอดีต โดยผ่านตัวนักประวัติศาสตร์เอง แต่การใช้ประวัติศาสตร์โดยการบอกเล่าเป็นการเปลี่ยนจากผู้ถูกกระทำเป็นผู้กระทำ ทำให้ได้ภาพประวัติศาสตร์ที่ชัดเจนขึ้น ได้มุมมองมากขึ้น ประวัติศาสตร์บอกเล่าได้รับการยอมรับอย่างเป็นทางการว่าเป็นวิธีวิจัยแนวใหม่เมื่อ 60 ปีที่แล้ว มีการพัฒนาวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์จากการบอกเล่าโดย Allan Nevins ศาสตราจารย์ผู้จัดตั้งโครงการประวัติศาสตร์บอกเล่าขึ้นที่มหาวิทยาลัยโคลัมเบียในปี 2493 และได้รับการยกย่องให้เป็นบิดาแห่งประวัติศาสตร์บอกเล่า วิธีการประวัติศาสตร์บอกเล่าเป็นวิธีการศึกษาที่เพิ่มชีวิตชีวาให้กับเหตุการณ์ในอดีต (อุตร วงษ์ทับทิม, 2554 :)

พร้อมกันนี้ เพียงแข พงษ์ศิริบัญญัติ (2546 : 33-35) สรุปจุดเด่นของประวัติศาสตร์บอกเล่าที่ ดร.สุมาลี บำรุงสุข และ ดร.สุกัญญา บำรุงสุข ได้สรุปไว้ดังนี้

1. ทำให้เกิดการศึกษาค้นคว้าใหม่ ๆ ที่ไม่เคยมีใครศึกษา เพราะไม่มีข้อมูลเพียงพอ แต่การศึกษาประวัติศาสตร์บอกเล่ามักค้นคว้าวิจัยสามารถศึกษาค้นคว้าใหม่ ๆ อย่างเช่น งานวิจัยเศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีตของศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

2. ช่วยเสริมเพิ่มเติมความรู้หรือตรวจทาน ทดสอบข้อมูลที่ได้จากหลักฐานที่มีอยู่แล้วให้มีเนื้อหา ความแม่นยำ น่าเชื่อถือมากขึ้น โดยยกตัวอย่างวิทยานิพนธ์เรื่อง สมาคมลับอั้งยี่ ในประเทศไทย พ.ศ. 2367 - พ.ศ. 2451 โดยศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล

3. ผู้สัมภาษณ์สามารถซักถามผู้บอกเล่าได้รอบด้าน ตรงตามเป้าหมายของการศึกษา เมื่อมีปัญหาสงสัยก็กลับไปถามเพื่อความกระจ่าง ในขณะที่การศึกษจากหลักฐานเอกสารจะทำให้ยากกว่า เว้นแต่ผู้เขียนหลักฐานเอกสารยังมีชีวิตอยู่ และยินดีให้สัมภาษณ์ซักถามเพิ่มเติมเมื่อมีข้อสงสัย

อย่างไรก็ตามประวัติศาสตร์บอกเล่ามีข้อจำกัด 2 ประการ คือ 1. เป็นการบอกเล่าจากความทรงจำของผู้เล่า ไม่มีหลักฐานเอกสารหรือพยานวัตถุประกอบความทรงจำอาจคลาดเคลื่อนหรือผิดพลาดได้ง่าย ฉะนั้นผู้ค้นคว้าจะต้องระมัดระวังตรวจสอบความถูกต้องแม่นยำของข้อมูลที่เป็นข้อเท็จจริงให้มาก 2. การบอกเล่าย่อมสะท้อนทัศนคติ ค่านิยม ผลประโยชน์ อคติ และเป้าหมายของผู้เล่าเสมอ เป็นผลให้ภาพอดีตที่ถ่ายทอดออกมาถูกแต่งเติมหรือบิดเบือนได้ ด้วยทัศนคติ ค่านิยม ความเชื่อ ที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เป็นการเล่าที่มองอดีตด้วยสายตาปัจจุบันหรือความรู้สึกของตนเอง

เพียงแข พงษ์ศิริบัญญัติ (2546 : 34-35) กล่าวถึงจุดเด่นของวิธีการประวัติศาสตร์บอกเล่า ไว้ว่า

1. วิธีการประวัติศาสตร์บอกเล่าสามารถให้ภาพเบื้องหลังเหตุการณ์ได้มากกว่าการบันทึกประวัติศาสตร์ที่เป็นลายลักษณ์อักษร เพราะผู้เล่าสามารถคัดเลือกผู้ฟังได้ ในขณะที่ประวัติศาสตร์ที่เป็นลายลักษณ์ ผู้เขียนไม่สามารถคัดเลือกผู้อ่านได้

2. สามารถให้บรรยากาศหรือรสชาติของเหตุการณ์ได้มากกว่าการศึกษาจากเอกสาร ทั้งนี้เพราะผู้ที่อยู่ในเหตุการณ์ย่อมจะมีแง่คิด หรือวิธีการมองที่ต่างไปจากบุคคลที่อยู่นอกเหตุการณ์

3. ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์บอกเล่าสามารถซักถามผู้บอกเล่า ให้เล่าเรื่องราวได้อย่างรอบด้าน ตรงตามเป้าหมายของการศึกษา ในขณะที่การศึกษาจากเอกสารไม่สามารถกระทำได้ และยังเปิดโอกาสให้ผู้ศึกษาขอให้ผู้เล่าเหตุการณ์วิเคราะห์ หรือประเมินทั้งข้อมูลจากแหล่งอื่น ๆ เช่น เอกสาร ตลอดจนสาระของเหตุการณ์นั้น ด้วยเงื่อนไขพิเศษของวิธีการศึกษา นี้ จึงทำให้การศึกษาในด้านลึกกระทำได้อย่างดี

4. ประวัติศาสตร์บอกเล่าเป็นเครื่องมือที่ดีที่จะหาข้อมูลมาเสริมช่องว่างของข้อมูล จากเอกสารให้สมบูรณ์ขึ้นได้ ในขณะที่การศึกษาจากเอกสารมักมีการขาดตอน หรือมีช่องว่างของข้อมูล ต้องอาศัยการเชื่อมด้วยข้อมูลที่ถูกต้อง แต่เมื่อไรที่เอกสารไม่ได้รับการเชื่อมด้วยข้อมูลที่ ถูกต้อง ประโยชน์ที่ได้รับก็จะน้อยลงไปด้วย

พร้อมกันนี้ เพียงแค่สรุปทัศนะเกี่ยวกับประวัติศาสตร์บอกเล่าไว้ดังนี้

1. คำบอกเล่าของบุคคลย่อมจะต้องสะท้อนทัศนะ ค่านิยม ผลประโยชน์ ตลอดจนเป้าหมาย ของผู้เล่า ทำให้ข้อมูลที่ได้รับเป็นข้อมูลที่ผ่านการปรุงแต่งจากผู้เล่า บางครั้งอาจเน้นหรือให้ความสำคัญเฉพาะด้านของเหตุการณ์ และไม่ให้ความสำคัญเท่าที่ควรกับด้านอื่น ๆ ของเหตุการณ์เดียวกัน

2. เป็นการบอกเล่าจากความทรงจำของผู้เล่าเป็นหลัก ซึ่งความทรงจำสามารถจะคลาดเคลื่อน หรือผิดพลาดได้ง่าย ดังนั้นเพื่อความแม่นยำ (Accuracy) และความถูกต้อง (Validity) ของข้อมูล โดยเฉพาะข้อมูลเชิงประจักษ์ที่เป็นข้อเท็จจริง (Empirical Fact) จะต้องได้รับการตรวจสอบจากแหล่งข้อมูลอื่น

3. ประวัติศาสตร์จากการบอกเล่าจะกระทำได้ดี ต่อเมื่อบุคคลที่ให้สัมภาษณ์นั้นเกี่ยวข้องกับ เหตุการณ์ที่กำลังศึกษา อีกทั้งเหตุการณ์นั้นควรเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นไม่นาน เพื่อให้ผู้เล่ายังมีความจำที่ชัดเจน เหตุการณ์ในอดีตที่ยาวนาน บุคคลที่อยู่ในเหตุการณ์มักชราภาพแล้ว ย่อมมีผลโดยตรงต่อความแม่นยำ และความถูกต้องของข้อมูล

4. บุคคลที่เกี่ยวข้องกับผู้เล่า เช่น ลูกหลานหรือเพื่อน ฯลฯ อาจได้รับความกระทบกระเทือน จากการบอกเล่า ความเกรงใจและความเกรงกลัวการบอกเล่าของตนจะไปกระทบกระเทือนบุคคลที่สาม ถือเป็นข้อจำกัดอย่างหนึ่ง

5. สภาพแวดล้อมหรือบรรยากาศของสังคม เช่น การเมือง ยังคงมีอิทธิพลต่อผู้บอกเล่า หรือผู้บอกเล่า อาจมีผลประโยชน์ในด้านต่างๆ ในสภาพแวดล้อมนั้น ย่อมส่งผลให้ผู้บอกเล่าไม่พร้อมที่จะให้สัมภาษณ์

6. การบอกเล่าเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ ผู้บอกเล่าจะบอกเล่าเหตุการณ์ในอดีตด้วยสายตาปัจจุบัน ก่อให้เกิดผลดีเพราะเหตุการณ์ที่ผ่านมาแล้วอาจช่วยให้ผลประโยชน์ของผู้บอกเล่าต่อเหตุการณ์นั้น หรืออคติส่วนตัวลดลงไปบ้างแล้ว ผู้เล่ามีเวลานานให้กับตัวเองที่จะทบทวน เหตุการณ์นั้นๆ คำบอกเล่าที่เกิดขึ้นจะมีความเป็นกลาง (Objectivity) มากขึ้น

7. สาระของเรื่องทีบอกเล่า หากเป็นเรื่องที่มีลักษณะเฉพาะและลึกซึ้ง เช่น ความคิด ประชาธิปไตย อุดมการณ์ทางการเมือง ผู้บอกเล่าอาจรู้สึกลำบากใจที่จะเล่า เป็นผลให้การสัมภาษณ์ทำด้วยความยากลำบาก (เพียงแซ พงศ์ศิริบัญญัติ, 2546 : 36-37)

การทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

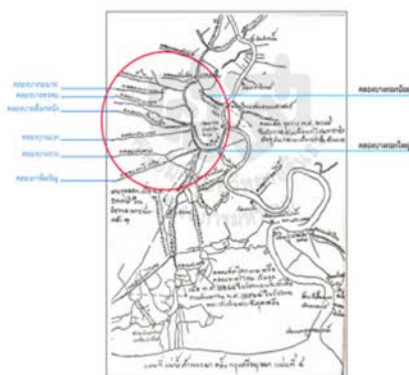
จากงานการศึกษาเรื่อง “ความเป็นเมืองและความสัมพันธ์ระหว่างสินค้าและผู้คนย่านธนบุรี” กรณีศึกษาชุมชนริมน้ำเจ้าพระยาฝั่งธนบุรี ได้ทบทวนงานการศึกษาทั้งจากหนังสือ เอกสารที่เกี่ยวข้อง พงงานการศึกษาที่เกี่ยวข้องอยู่ 2 ประเด็น คือ 1. ประวัติศาสตร์การศึกษาเรื่องธนบุรี : ภูมิลักษณะ และการตั้งถิ่นฐานของชุมชน และ 2. การศึกษาประวัติศาสตร์ธนบุรี : ชุมชน ผู้คน สินค้า และระบบเศรษฐกิจ

ประวัติศาสตร์การศึกษาเรื่องธนบุรี : ภูมิลักษณะ และการตั้งถิ่นฐานของชุมชน

การศึกษาเรื่องกรุงเทพมหานครปรากฏให้เห็นทั้งการศึกษาในฝั่งพระนครและธนบุรีควบคู่กันไปเนื่องจากบริเวณทั้ง 2 พื้นที่ในปัจจุบันพัฒนามาจากย่านที่เรียกถูกเรียกว่าบางกอก สุจิตต์ วงษ์เทศ (2539 : 8) อธิบายว่าการที่ลำน้ำแม่น้ำเจ้าพระยาเดิมไหลคดเป็นรูปโค้งเกือกม้า เป็นสาเหตุให้สองฟากแม่น้ำกลายเป็นที่ดอน อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากแม่น้ำน้ำตะกอนต่าง ๆ จากทางเหนือที่ทับถมในฤดูน้ำหลาก จนกลายเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมแก่การตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัย เมื่อมีการตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยมาก ๆ เข้า จึงกลายเป็นย่านชุมชนขึ้นมา ซึ่งในที่สุดแล้วก็

เรียกกันทั่วไปว่าชุมชนย่าน “บางกอก” สาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ชุมชนย่านบางกอกนี้มีความเจริญและพัฒนาขึ้นเป็นศูนย์กลางของประเทศได้ ก็เพราะมีแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อทั้งภายในและภายนอกได้สะดวก

ต่อมาเมื่อมีการขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยาเพื่อการคมนาคมในบริเวณย่านบางกอก ผู้คนจึงเริ่มตั้งถิ่นฐานยังบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ที่ขุดลัดขึ้นมา ความสำคัญของเมืองบางกอกมีมากขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อบางกอกเป็นเมืองด่านสำคัญ เป็นจุดบังคับให้เรือสำเภาทุกลำต้องหยุดเพื่อแจ้งรายละเอียดการเดินทางสินค้าและผู้โดยสาร รวมทั้งเก็บภาษีทั้งขาขึ้นและขาลงเป็นเวลากว่า 300 ปี และถูกตั้งชื่อว่าเมือง “ธนบุรีศรีมหาสมุทร” (สถาบันพิพิธภัณฑการเรือนรูแห่งชาติ , 2558)

ที่มา: สถาบันพิพิธภัณฑการเรือนรูแห่งชาติ ใน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ, กษัตริย์กรุงธนบุรี, สถาบันพิพิธภัณฑการเรือนรูแห่งชาติ, กรุงเทพฯ, 2558.

ภาพที่ 1 แสดงเส้นทางแม่น้ำลำคลองในบางกอก การขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยา และคลองเชื่อมแม่น้ำอื่น ๆ ในสมัยอยุธยา

ที่มา: มานิต วัลลิโกดม (2515) “ตามเรือโขงโขง” ใน กำสรวลศรีปราชญ์ – นิราศนรินทร์. นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : แพร์พิทยา

สอดคล้องกับในงานของสุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์ เรื่องย่านเก่าในบางกอก ได้กล่าวถึง บางกอก หรือ “ทณบุรีศรีมหาสมุทร” ว่าถูกยกฐานะขึ้นเป็นเมืองในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. 2091 – 2111) ทำหน้าที่เป็นเมืองหน้าด่านทางทะเล และตรวจตราเก็บภาษีอากร ธนบุรีเป็นชื่อเมืองแปลว่าทรัพย์สิน และมีสร้อยต่อท้ายว่า “ศรีมหาสมุทร” ด้วยอยู่ใกล้ทะเล การตั้งชื่อเมืองว่า “ธนบุรี” นั้นไม่พบที่มาแน่ชัด แต่สันนิษฐานว่าอาจจะเพราะบริเวณนี้เป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งปลูกต้นไม้อันเลื่องชื่อ เรียกกันว่า “สวนในบางกอก”

เมืองธนบุรีมีชัยภูมิที่ดีจึงเป็นเมืองท่าหน้าด่านทางทะเล และมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะเป็นจุดผ่านระหว่างปากแม่น้ำเจ้าพระยากับพระนครศรีอยุธยา พื้นที่เมืองธนบุรีจึงมีความสำคัญทั้งสองฟากฝั่งริมแม่น้ำเจ้าพระยา (สายใหม่) โดยฝั่งตะวันตกเป็นที่ดอนที่มีผู้คนหลากหลายทั้งไทย จีน มุสลิม มอญ ลาว และเขมร ตั้งถิ่นฐาน ส่วนฝั่งตะวันออกเป็นที่ลุ่มกว่าที่มีผู้คนหลากหลายโดยเฉพาะทั้งไทย จีน และญวนตั้งถิ่นฐานเช่นเดียวกันแต่การตั้งถิ่นฐานจะเบาบางกว่า (สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์, 2554 : 288)

กรณีการ สุธีรัตนภิรมย์ (2555) ได้ให้ขอบเขตนิยามของธนบุรีไว้ 2 ความหมาย

1. **นิยามตามโบราณคดี** ได้กำหนดนิยาม “ธนบุรี” ในความหมายของช่วงเวลา และความหมายทางด้านขอบเขตพื้นที่

ในความหมายของช่วงเวลา หมายถึง ช่วงเวลาในระหว่างปีพ.ศ. 2310 -2325 เป็นระยะเวลา 25 ปี ซึ่งเป็นช่วงภายหลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นผู้นำในการกอบกู้เอกราช และรวบรวมผู้คนที่จะจัดกระจายทั่วไปมาตั้งราชธานีแห่งใหม่ที่เมืองธนบุรี

ในความหมายของพื้นที่ หมายถึง เมืองธนบุรีในสมัยอยุธยา ดังในกฎหมายตราสามดวงปรากฏชื่อเรียกต่างๆ กัน ได้แก่ เมืองทอน เมืองทอนบุรีย เมืองทอนบุรีย และเมืองทอนบุรีศรีมหาสมุทร และเรียกกรุงธนบุรีในสมัยธนบุรี เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พ.ศ.2310 – 2325) รวบรวมไพร่พลมาตั้งราชธานีแห่งใหม่ที่กรุงธนบุรี และฝั่งธนบุรี หรือพื้นที่ธนบุรีใช้เรียกพื้นที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา หลังจากทีพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 โปรดให้ย้ายราชธานีเดิมจากกรุงธนบุรี บริเวณพื้นที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาไปยังราชธานีแห่งใหม่ที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา (พ.ศ.2325) นับจากนั้นมาพื้นที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาถูกเรียกว่า ฝั่งธนบุรีหรือพื้นที่ธนบุรี

2. **นิยามตามการปกครอง** ใช้นิยามความหมายตามพื้นที่ในปัจจุบันโดยเรียกพื้นที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เฉพาะในจังหวัดกรุงเทพมหานคร แต่เดิมธนบุรีเคยเป็นพื้นที่ตั้งถิ่นฐานของชุมชนบางกอกตั้งแต่สมัยอยุธยา ธนบุรี ต่อเนื่องจนถึงในสมัยรัตนโกสินทร์ แต่ยังไม่เคยมีการกำหนดขอบเขตพื้นที่ที่แน่นอน จนกระทั่งในปี

พ.ศ.2476 ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน นับตั้งแต่นั้นมามณฑล กรุงเทพมหานครจึงถูกแบ่งออกเป็นจังหวัดพระนครและจังหวัดธนบุรี มีฐานะเป็นเป็นหน่วยปกครองส่วนภูมิภาค ครอบคลุมพื้นที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ประกอบไปด้วยเขตการปกครอง 9 อำเภอ ได้แก่

1. อำเภอราชคฤห์ (ธนบุรี)
2. อำเภอหงสาวรม (บางกอกใหญ่)
3. อำเภอบุปผาราม (คลองสาน)
4. อำเภอดลิ่งชัน
5. อำเภอบางกอกน้อย
6. อำเภอบางขุนเทียน
7. อำเภอภาษีเจริญ
8. อำเภอหนองแขม
9. อำเภอราษฎร์บูรณะ

ต่อมาในวันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ.2514 ตามประกาศคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 24 และ 25 ให้ปรับปรุงระบบการปกครองจังหวัดพระนครและจังหวัดธนบุรี โดยรวมกันเป็น “นครหลวงกรุงเทพมหานคร” และในวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ.2515 ตามประกาศคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 335 ได้เปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองนครหลวงกรุงเทพมหานครใหม่ โดยรวมอำนาจการปกครองเป็นหน่วยเดียวกันในนาม “กรุงเทพมหานคร” ในปัจจุบันธนบุรีประกอบไปด้วยเขตต่าง ๆ 15 เขตดังนี้

1. เขตธนบุรี
2. เขตบางกอกใหญ่
3. เขตคลองสาน
4. เขตดลิ่งชัน
5. เขตบางกอกน้อย

6. เขตบางขุนเทียน
7. เขตภาษีเจริญ
8. เขตหนองแขม
9. เขตราชบุรีบูรณะ
10. เขตบางพลัด
11. เขตจอมทอง
12. เขตบางแค
13. เขตทวีวัฒนา
14. เขตทุ่งครุ
15. เขตบางบอน

ตามคำสั่งที่ 2460/2552 กรุงเทพมหานครได้ปรับปรุงการแบ่งกลุ่มการปฏิบัติงานของสำนักงานเขต เพื่อให้การบริหารราชการมีความสอดคล้องกับสภาพพื้นที่ เศรษฐกิจ สังคม วิถีการดำรงชีวิตของประชาชน โดยแบ่งพื้นที่ต่าง ๆ ออกเป็น 6 กลุ่ม โดยพื้นที่ฝั่งธนบุรีถูกแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม คือ

1. กลุ่มกรุงธนบุรีเหนือ ประกอบด้วย เขตธนบุรี เขตคลองสาน เขตจอมทอง เขตบางกอกใหญ่ เขตบางกอกน้อย เขตบางพลัด เขตตลิ่งชัน และเขตทวีวัฒนา

2. กลุ่มกรุงธนใต้ ประกอบด้วย เขตภาษีเจริญ เขตบางแค เขตหนองแขม เขตบางขุนเทียน เขตบางบอน เขตราชบุรีบูรณะ และเขตทุ่งครุ

ดังนั้นค่านิยมของธนบุรี ตามเขตการปกครองในปัจจุบัน จึงหมายถึง “พื้นที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาในจังหวัดกรุงเทพมหานคร” นั่นเอง

นอกจากนี้ กรณีการ สุริยัฒนาภิรมย์ (2555) ยังอธิบายถึงภูมิลักษณะของเมืองธนบุรีที่เปลี่ยนไปหลังจากเกิดการขุดคลองในสมัยพระไชยราชา (พ.ศ.2077-2089) ว่าแต่เดิมพื้นที่ธนบุรีประกอบไปด้วยแผ่นดินฝั่งตะวันตกและฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม ต่อมาภายหลังขุดคลองลัดพื้นที่ธนบุรีจึงถูกแบ่งพื้นที่ใหม่ออกเป็น

สองส่วน คือ พื้นที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา (ฝั่งพระนครในปัจจุบัน) และพื้นที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา (ฝั่งธนบุรีในปัจจุบัน) ผืนแผ่นดินที่เคยอยู่ติดกันจึงถูกแบ่งออกในคราวนั้น

นอกจากนั้นในงานยังตั้งข้อสังเกตภูมิลักษณะของธนบุรีเรื่องการเรียกชื่อพื้นที่ว่า “บาง” ว่าเป็นชื่อเรียกเพื่ออธิบายสภาพพื้นที่ อันหมายถึงบริเวณที่มีลำน้ำ ทางน้ำ ลำคลอง แม่น้ำไหลผ่านหรือสุดต้นลง ซึ่งบางแห่งอาจมีสายน้ำไหลผ่าน หรือบางแห่งอาจจะเป็นจุดสิ้นสุดของทางน้ำนั้นก็ได้ นอกจากความหมายในแง่นี้แล้วยังมีความหมายที่เกี่ยวข้องกับชุมชน โดยหมายถึงย่าน หรือสถานที่ที่มีชุมชนมาอยู่อาศัยรวมกัน ในย่านนั้นเป็นบริเวณที่มีทางน้ำ ลำน้ำ ลำคลอง แม่น้ำไหลตัดผ่านหรือสุดต้นลง และควรมีท่าเรือเพื่อใช้ในการเดินทางติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างชุมชนเดียวกันหรือย่านอื่น ๆ

สำหรับพื้นที่พื้นที่ธนบุรีฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิมนั้น พบว่ามีคลองหลายสายไหลออกจากแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม เช่น คลองบางระมาด บางพรหม บางเชือกหนัง บางจาก ซึ่งปัจจุบันก็ยังคงปรากฏคลองชื่อดังกล่าวอยู่ บางเหล่านี้จึงเป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณธนบุรี และเป็นชุมชนที่มีความสำคัญ และมีมาก่อชุมชนที่เติบโต และเจริญขึ้นบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ ต่อมาเมื่อมีการขุดคลองลัดบางกอกขึ้นแล้ว ชุมชนโบราณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิมจึงลดความสำคัญลงไปและผสมผสานเคลื่อนย้ายจนกลายเป็นชุมชนธนบุรีที่มีความสำคัญมากและเติบโตอย่างรวดเร็วว่า (กรุงธนบุรีในสมัยอยุธยา และต้นรัตนโกสินทร์, 45-48 : 2555)

โดยในสมัยกรุงธนบุรีพื้นที่บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณหน้าวัดโศภาราม (ชื่อเดิมของวัดโพธิ์ แต่เดิมนั้นหน้าวัดออกสู่แม่น้ำเจ้าพระยา) มิได้มีบ้านเรือนปลูกสร้างอยู่มากนัก เนื่องจากเป็นที่ตั้งของคูเรือหลวงสำหรับเก็บรักษาเรือรบที่ใช้ในราชการสงคราม (ประยูรศักดิ์ บุนนาค, 2548 : 120) อย่างไรก็ดี เมื่อเข้าสู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ได้เกิดการผลัดเปลี่ยนย้ายศูนย์กลางราชการมายังฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณตำบลบางจีน อันเป็นที่ตั้งของพระบรมมหาราชวังในปัจจุบัน เนื่องด้วยทำเลที่ตั้งเหมาะสมต่อการป้องกันเมือง และสถาปนาเขตพระราชฐานใหม่ เมื่อการก่อสร้างพระบรมมหาราชวังแล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงโปรดฯ ให้มีการฉลองพระนครและพระราชทานนามว่า “กรุงรัตนโกสินทร์อินทโยธยา” และได้มีการปรับปรุงพื้นที่รอบพระบรมมหาราชวังเรื่อยมา

อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงศูนย์กลางของเมืองมายังฟากของรัตนโกสินทร์ แต่ผู้คนในพื้นที่ธนบุรีก็ยังคงมีการตั้งถิ่นฐานในลักษณะของชุมชนริมน้ำเก่าแก่อันตั้งอยู่มาแต่เดิม เนื่องจากยังเป็นจุดเชื่อมโยงการค้าขายสู่พระนคร นั่นคือ บริเวณคลองบางกอกใหญ่หรือคลองบางหลวง เป็นหนึ่งในคลองหลักของกรุงเทพมหานคร ฝั่งธนบุรี ที่มีประวัติความเป็นมายาวนาน

สอดคล้องกับงานของ Shigeharu Tanabe (1997) ที่อธิบายว่า การตั้งถิ่นฐานในบริเวณตอนล่างสามเหลี่ยมแม่น้ำเจ้าพระยานั้นเกิดมาไม่นาน นับตั้งแต่ครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา พัฒนาการที่เด่นชัดและการขยายตัวของการตั้งถิ่นฐานของชาวสยามเกิดขึ้นจากความต้องการเชิงสังคมในการเพิ่มผลผลิตข้าว อันเป็นผลมาจากการค้าเสรีและการปฏิรูปภายในประเทศ ก่อนหน้านั้นในสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แม่น้ำเมืองหลักส่วนใหญ่จะตั้งอยู่บนพื้นที่ปากแม่น้ำ (river channels) หรือบริเวณศูนย์กลางคมนาคมทางน้ำ (water-traffic centers) บริเวณที่ผู้คนอาศัยอยู่นั้นก็มีลักษณะเป็นเมืองท่าพื้นที่ดินผืนใหญ่ลึกเข้าไปจากปากแม่น้ำ ไม่มีการทำเกษตรกรรมเพราะปราศจากเส้นทางเข้าสู่ผืนดินเหล่านั้นนอกเหนือเส้นทางลำน้ำหลัก ขณะเดียวกันก็ไม่มีการสร้างทางน้ำเพื่อการประปาและการระบายน้ำออกแปลงข้าว ทำให้การทำนาคำนับแทบเป็นไปได้

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอันเนื่องมาจากการขยายตัวด้านการค้าและเศรษฐกิจในอดีตส่งผลเป็นอย่างมากต่อการเกิดขึ้นของชุมชนเมืองและหัวเมืองสำคัญบริเวณลุ่มแม่น้ำสำคัญต่าง ๆ อันได้แก่ ลุ่มแม่น้ำท่าจีน ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง ในสมัยธนบุรีจนถึงสมัยรัชกาลที่ 1 เศรษฐกิจของสยามขึ้นอยู่กับการค้าสำเภาในฐานเมืองปากอ่าวและการทำส่วยจากกองส่วยต่าง ๆ ในหัวเมือง เช่น ส่วยไม้ ส่วยตึก ส่วยทองคำ เป็นต้น ในรัชกาลที่ 1 การค้ากับจีนเฟื่องฟูยิ่งกว่าสมัยอยุธยา แม้วาในทศวรรษสุดท้ายของสมัยอยุธยาการค้าในระบบบรรณาการจะขยายตัวขึ้นมาแล้ว เพราะทางการจีนให้สิทธิพิเศษแก่เรือจากสยามเพิ่มขึ้น เช่น ในปี พ.ศ.2304 ทางการจีนอนุญาตให้เรือของราชสำนักสยามค้าขายที่กวางตุ้งในระหว่างฤดูร้อนในรูปของ “การถวายบรรณาการประจำปี” ซึ่งทำให้การค้าในระบบบรรณาการขยายตัวอย่างมาก (Sarasin Viraphol, 1977 ในสายชล สัตยานุรักษ์, 2558 : 293) นอกจากพระมหากษัตริย์แล้ว เจ้านายและขุนนางก็ทำการค้าสำเภาเช่นกัน เช่น กรมหลวงอิสรสุนทร (ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) กรมหลวงพิทักษ์มนตรี เจ้าพระยาพระคลัง ฯลฯ ขุนนางข้าราชการในกรมท่าชาย ก็ทำการค้าส่วนตัวมากเช่นกัน (สายชล สัตยานุรักษ์, อ้างแล้ว)

จนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ที่มีการลงนามสนธิสัญญาเบาว์ริง (Bowring Treaty, 1855) ทำให้เกิดเครือข่ายเศรษฐกิจระหว่างประเทศขึ้น ภายในสยามจึงเกิดการขยายพื้นที่ทางการเกษตรเพื่อเพิ่มศักยภาพในการผลิต รวมไปถึงการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน การขุดและสร้างระบบคลองเพื่อเชื่อมลุ่มแม่น้ำสำคัญเข้าด้วยกัน และปรับปรุงถนนเพื่อให้พื้นที่ดังกล่าวเชื่อมต่อกันไปยังหัวเมืองสำคัญ เช่น เมืองนครไชยศรี เมืองราชบุรี เมืองแม่กลอง จุดประสงค์เพื่อให้เหมาะแก่การค้าเสียดินค้าเกษตรกรรม นั่นคือ ข้าว เข้าสู่พระนคร ตามความต้องการของต่างประเทศ การติดตั้งระบบคลองนี้ต่อมาได้กลายเป็นรากฐานของการพัฒนาเศรษฐกิจเชิงเกษตรกรรมของประเทศ การพัฒนาดังกล่าวทำให้เส้นทางกีดต้อคมนาคมจึงเชื่อมโยงผู้คนกลุ่มต่าง ๆ เข้าด้วยกัน

แรงงานคนซึ่งถือว่าเป็นส่วนสำคัญในระบบการค้าและการผลิตสามารถเคลื่อนย้ายไปมาติดต่อกันได้สะดวกยิ่งขึ้นตามเส้นทางการค้าและเศรษฐกิจโดยเฉพาะชาวจีนที่มีอิสระด้านการค้า และไม่สังกัดมุลายกลายมาเป็นผู้มีบทบาททางการค้าเพิ่มขึ้นเป็นอย่างมาก เป็นเจ้าของกิจการสำคัญ เช่น โรงสี โรงคราม โรงเลื่อย โรงทึบ น้ำตาล และเป็นจุนเจือหรือนายหน้าติดต่อกับการค้าชาวตะวันตกหลายชาติที่ให้ความสนใจกับสินค้ามีมูลค่าของสยาม ส่วนแรงงานจีนที่รับจ้างชุดคลองก็แต่งงานเข้ากับคนท้องถิ่น บ้างตั้งถิ่นฐานอยู่ริมคลอง ทำมาค้าขายจนเกิดเป็นย่านเศรษฐกิจขึ้นในหัวเมืองสำคัญ นอกจากนั้นแล้ว ชุนนางเชื้อสายจีน และเจ้านาย ยังได้รับสิทธิในที่ดินสำคัญ ริมคลองชุดใหม่ เกิดการซื้อขายกรรมสิทธิ์และทำธุรกิจให้กับทางการ อาทิ เก็บภาษีเรือโยง เป็นยี่ปู้รับซื้อสินค้าเกษตร เป็นต้น

ฝั่งธนบุรีอันเป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานและอยู่อาศัยของผู้คนหลากหลายวัฒนธรรมมาแต่เดิมกลายมาเป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าจากหัวเมืองลุ่มน้ำแม่กลอง และลุ่มน้ำท่าจีน จึงทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนใหญ่ขึ้นพร้อม ๆ กับการบุกเบิกเทือกสวนบนเส้นทางลำเลียงสินค้า ทั้งข้าว น้ำตาล จากเมืองท่าจีน มะพร้าว พืชสวนเตียน และสินค้าทะเลจากเมืองแม่กลอง สู่แหล่งขนถ่ายสำคัญซึ่งก็คือพื้นที่ธนบุรีนั่นเอง

การศึกษาประวัติศาสตร์ธนบุรี : ชุมชน ผู้คน สินค้า และระบบเศรษฐกิจ

งานการศึกษาเรื่องชุมชนและผู้คนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณพื้นที่ธนบุรีถือเป็นองค์ความรู้สำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้เห็นภาพความเป็นอยู่ของผู้คน ชุมชน สังคมและวัฒนธรรม โดยในงานของมานิต วัลลิโภคม เรื่อง กำสรวลศรีปราชญ์ - นิราศนรินทร์ : ศรีปราชญ์และกำสรวลศรีปราชญ์ ได้กล่าวถึงโครงว่าพรรณนาถึงลักษณะของบางที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ธนบุรี

เช่น คลองบางพลู ปัจจุบันอยู่ในแขวงบางยี่ขัน เขตบางพลัด

เยียมพิเศษพี	บางพลู
ถนัดเหมือนพุลนางเสวย	ที่ดิน
เรียมรักชเมือไซดู กระเหนียว	นางนา
รสราพेतต้องมลิ้น	ล้นใจลานใจ

คลองบางระมาด ปัจจุบันอยู่ในแขวงบางระมาด เขตดลิ่งชัน

กล้วยอ้อยเหลืออ่านอ้าง	ผักนาง
จรทลัดเล็กคนหนา	ฝั่งเฝ้า
เยียมาคุดลบาง	ระมาด
ถนัดระมาดเดินเต้า	โต่เหนียน

คลองบางฉม้ง หรือปัจจุบันเรียกบางเชือกหนัง อยู่ในคลองบางกอกน้อยใต้บางระมาด ปัจจุบันคือแขวงบางเชือกหนัง เขตดลิ่งชัน

มุ้งเห็นเดียรดาขสร้อย	แสนสวน
แมน่ม่วงขนุนไร่เรียง	รุ่นสร้อย
กทิงทองลำตวนโตร	รสอ่อน พี่แม่
ปรางประแหลแก้มช้อย	ซาบพัน ๆ
เยียมมาแล้วไล่หย่อน	บางฉนัง
ฉนังบ่ม่าพันสาย	แสบห้อง
ขนมทิพย์พะงารัง	รจเรข มาแม่
ยินข้าวไขหม้อน้อง	อิมเอง ๆ

จากโคลงข้างต้นทำให้มองเห็นสภาพความเป็นอยู่ของชุมชนพื้นที่ย่านธนบุรีมาตั้งแต่อดีตที่น่าจะเป็นชุมชนเกษตรกรรม มีวิถีชีวิตด้วยการเพาะปลูกและทำสวนผลไม้ รวมถึงภาพความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร และอาหารการกิน ซึ่งน่าจะเป็นภาพสะท้อนของการเป็นพื้นที่ที่ร่ำรวยทางด้านอาหารการกิน และการค้าขายของชาวบ้านในอดีต

สายชล สัตยานุรักษ์, 2558 ได้บรรยายถึงปากคลองแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งขวาของป้อมวิไชยประสิทธิ์ไปบรรจบคลองบางขุนศรีที่บริเวณปากคลองภาษีเจริญ ยาวประมาณ 3.5 กิโลเมตร มีคลองที่เชื่อมต่อกับคือ คลองบ้านสามเต็ง บางไส้ไก่ คลองลำห่อ คลองบางน้ำจัน คลองบางสะแก และคลองด่าน สองฝั่งคลองบางกอก

ใหญ่มีวัดสำคัญตั้งอยู่หลายวัด เช่น วัดกัลยาณมิตร วัดโมลีโลกยาราม วัดหงส์รัตนาราม วัดสังข์กระจาย วัดเวฬุรา
ชิน วันอินทรากรม วันจันทร์ทรากรม วันราษคฤห์ วัดปากน้ำภาษีเจริญ

สองปากคลองบางกอกใหญ่ต่อเนื่องถึงปากเส้นทางคลองด่านสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์เต็มไปด้วยเรือแพ
และผู้คนมากมายเพราะเป็นย่านการค้าบนเส้นทางคมนาคมสำคัญพระยาตรังบรรยายภาพว่า

“บางหลวงคลองนี้วัง	वलวง
ขนานชนิดแพพวนเหนียม	หน่วงพีน”

ในอดีตการปลูกบ้านเรือนริมน้ำ เนื่องจากความจำเป็นในการใช้น้ำจากแม่น้ำลำคลองในการอุปโภคบริโภค
ในบางแห่ง เช่น ริมคลองมอญบางช่วงจะมีบ้านเช่าที่ปลูกติดกันเหมือนห้องแถวหันหน้าเข้าหาลำคลองตลอดแนว
ทำให้ต้องมีสะพานยาวหน้าบ้าน เพื่อใช้เป็นทางเดิน นอกจากบ้านริมน้ำแล้ว ยังมีเรือนแพซึ่งใช้เป็นที่อยู่อาศัยและ
ร้านค้า เรือนแพนี้จะหนาแน่นในที่ชุมชนซึ่งมักจะเป็นปากคลองหรือทางแยก

ข้ามคูพระนคร ถึงริมคลองรอบกรุงก็ปรากฏชุมชนทั้งลาวพวน มอญ และเขมรอู่ปะปนกัน (สายชล สัตยานุรักษ์, 2558)

ย้อนไปในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ชาวจีนแต่จิวมีบทบาทเป็นอย่างมาก ซึ่งแตกต่างจากสมัยกรุงศรีอยุธยาที่ชาวจีนที่มีบทบาททางเศรษฐกิจ และขุนนางเชื้อสายจีนส่วนใหญ่เป็นชาวฮกเกี้ยน แต่ยังคงปรากฏชุมชนของผู้คนเชื้อสายต่าง ๆ ทั้งที่ตั้งถิ่นฐานอยู่เดิมแล้ว และถูกกวาดต้อนมาครั้งสมัยการตั้งเมืองธนบุรี ไม่ว่าจะเป็นชาวสวน พ่อค้า ข่างฝีมือ เป็นต้น แต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลิกทาส เลิกระบบไพร่ คนไทย มอญ ลาว และเขมรต่างเป็นอิสระในแรงงาน และมีเสรีมากขึ้น จึงมีการปลูกข้าวและขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวจากริมน้ำเข้าสู่ตอนในชั้น “ข้าว” เป็นสินค้าที่สำคัญยิ่งขึ้นใช้แลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าต่าง ๆ ได้ การค้ายังขยายตัว หลายแห่งกลายเป็นชุมทางแลกเปลี่ยนสินค้าทางน้ำ และพัฒนาต่อมาเป็นย่านการค้าและ “ตลาด” ในที่สุด ผู้มีบทบาทในกระบวนการนี้คือ คนจีน

ในงานของสุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์, 2554 ได้กล่าวถึงผู้คนที่อาศัยอยู่ในแถบพระนครและธนบุรีว่า ประกอบไปด้วยทั้งชาวจีนชั้นสูง เนื่องด้วยมีฐานะทางเศรษฐกิจดี และแรงงานจีนที่มีจำนวนมาก ส่วนไหนที่เป็นอิสระบางส่วนอาศัย และซื้อที่ดินที่เคยทำเกษตรจากมูลนาย พลวัตการเคลื่อนย้ายของคนไปปลายรัชสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นมีสูง พระนครจึงเริ่มมีประชากรมากขึ้น โดยในบทความเรื่องย่านตลิ่งชัน : ประวัติศาสตร์ พัฒนาการ และการเปลี่ยนแปลง ได้กล่าวถึงชาวจีนว่าเป็นชนกลุ่มเล็ก ๆ ที่อพยพเข้ามาและกระจายตัวอยู่ปะปนกับคนไทยย่านตลิ่งชัน นับแต่สมัยอยุธยาตอนปลายจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ส่วนใหญ่เป็นชาวจีนแต่จิว จีนแคะ และจีนไหหลำ ชาวจีนเหล่านี้มีอาชีพทำสวนและค้าขาย โดยเฉพาะเป็นพ่อค้าเข้ามาค้าขายแลกเปลี่ยน จบจบในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - พ.ศ. 2453) จึงได้ปรากฏการตั้งถิ่นฐานของนครจีนย่านตลิ่งชันเป็นกลุ่มใหญ่ขึ้น 2 แห่ง คือ บริเวณริมคลองบางเชือกหนัง และบริเวณริมคลองมหาสวัสดิ์ ชาวจีนย่านคลองบางเชือกหนัง จะตั้งถิ่นฐานสองฝั่งคลองบางเชือกหนังตอนกลาง ซึ่งจะอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเมื่อใดไม่ทราบแน่ชัด แต่ในราวตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ได้ปรากฏคริสตชนจีนกลุ่มหนึ่ง ซึ่งส่วนใหญ่มีอาชีพทำสวน (ปลูกหมาก พลุมะพร้าว ฯลฯ) และค้าขาย ได้รวมกลุ่มกันและสร้างโรงสวดเล็ก ๆ ทั่วด้วยไม้ไผ่เป็นที่ประกอบศาสนกิจในปีพ.ศ. 2428 ต่อมาในปีพ.ศ. 2433 จึงได้มีการสร้างวัดหลังแรกขึ้นริมคลองบางเชือกหนัง (ริมคลองบางเชือกหนังฝั่งเขตตลิ่งชันในปัจจุบัน) และได้ชื่อวัดพระตรีเอกานุภาพ โดยอยู่ภายใต้การดูแลของวัดกาลหว่าร์

ชาวจีนย่านคลองมหาสวัสดิ์เป็นกลุ่มชาวจีนย่านตลิ่งชันอีกกลุ่มหนึ่งที่เก่าแก่ ซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานภายหลังการขุดคลอง คลองมหาสวัสดิ์เป็นคลองที่อยู่ตอนบนของย่านตลิ่งชัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด

เกล้าฯ ให้เจ้าพระยาวิริงค์มหาโกษาธิบดีจางชาวจีนเป็นแรงงานชุดในปีพ.ศ. 2403 เพื่อเชื่อมแม่น้ำอ้อม (คลองบางกอกน้อยตอนบนหรือลำแม่น้ำเจ้าพระยาเดิม) ตรงวัดชัยพฤกษมาลาตัดตรงไปออกแม่น้ำท่าจีนบริเวณเหนือศาลเจ้าสุบิน อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม คลองมหาสวัสดิ์นี้มีชื่อเรียกขานกันทั่วไปว่า “คลองชุดใหม่” หรือ “คลองชุด” เมื่อชุดคลองมหาสวัสดิ์เสร็จ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้สองฝั่งคลองให้แก่พระราชโอรส พระราชธิดา พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง ทำให้เกิดการเปิดพื้นที่ย่านคลังขึ้นตอนเหนือเป็นที่ทำนา แต่คงมีการทำนาในระยะแรก ๆ บ้าง เพราะชาวจีนที่ชุดคลองบางคนได้ขอเช่าที่ให้นายทำสวนผลไม้และทำสวนผัก ต่อมาชาวจีนทั้งจากเมืองจีน จากกรุงเทพมหานคร และจังหวัดอื่น ๆ อพยพเข้าไปเช่าที่ดินทำมาหากินตั้งถิ่นฐานมากขึ้น ชาวจีนเหล่านี้ส่วนใหญ่นิยมปลูกผัก ทำให้ย่านคลองมหาสวัสดิ์กลายเป็นย่านสวนผักมานานับ 100 ปี (Damrong Journal, Vol 11, No.1, 2012 204-209)

นอกจากการศึกษาที่ทำให้เห็นการตั้งถิ่นฐานของชุมชน และพลวัตรของผู้คนแล้ว สินค้าและระบบเศรษฐกิจก็ยิ่งปรากฏให้เห็นในทางการศึกษาต่าง ๆ โดยงานการศึกษาส่วนใหญ่ให้ความสำคัญของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายหลังสนธิสัญญาเบาริง เนื่องจากในช่วงเวลาดังกล่าว กรุงเทพฯ ได้ขยายเมืองออกนอกกำแพงพระนคร มีการชุดคลอง สร้างเส้นทางคมนาคมไปทางฝั่งตะวันออก เพื่อขยายแหล่งปลูกข้าว มีราษฎรที่ช่วยออกเงินในการชุดคลองได้รับอนุญาตให้จับจองที่ดินริมคลอง เกิดเป็นย่านตลาดในเวลาต่อมา และเชื่อมโยงกับกลุ่มตลาดสำคัญในพระนคร เนื่องจากสามารถส่งผลิตและทำการค้ากับย่านตลาดสำคัญริมกำแพงเมืองพระนครได้ โดยอาศัยทำการค้าขนส่งสินค้าผ่านลำคลองสำคัญขึ้นในฝั่งธนบุรี ได้แก่ ปากคลองบางกอกใหญ่ คลองบางกอกน้อย และคลองบางขุนศรี อันเป็นเส้นทางเดิมของแม่น้ำเจ้าพระยา

จากงานของขุนวิจิตรมาตรา (สง่า กาญจนาคพันธ์) ได้บรรยายถึงอดีตว่าปากคลองบางกอกใหญ่เริ่มจากวัดกัลยาณมิตรมีสภาพเหมือนตลาดเพราะมีเรือขนาดใหญ่จากสวนนอก คือ แถวบางช้าง ตำบลบางช้าง จังหวัดสมุทรสงคราม นำสินค้า เช่น มะพร้าว กะปิ น้ำปลา มาขายและเรือเหล่านี้ขายเรือจะเข้เป็นที่อยู่อาศัยในตัว ตลอดช่วงคลองบางกอกใหญ่ได้ผ่านที่สำคัญ ๆ เช่น ตลาดพลูในอดีตจะเป็นตลาดที่ค้าขายสินค้าแล้วยังมีกิจกรรมอื่นแทรกอยู่ เช่น บ่อนเล่นถั่ว โป้ ยังมีโรงสี โรงถ่านตั้งอยู่ริมคลอง ทั้งสองฝั่งคลองนอกจากจะปลูกบ้านเรือนริมน้ำแล้วส่วนใหญ่เป็นสวนผลไม้ เช่น ทุเรียน มะม่วง ขนุน ลิ้นจี่ ลำไย ฯลฯ ชาวคลองบางกอกใหญ่จึงเป็นพ่อค้าแม่ขายทั่วไปเพราะต่างก็มีสวนแทบทั้งนั้น สินค้าผลไม้ที่ขายบรรทุกเรือลำขึ้นหรือเรือแจวไปขายที่ท่าเตียนซึ่งตรงนั้นเรียกว่าตลาดห้องน้ำ

“คลองบางหลวงที่ข้าพเจ้าเกิด มีสวนพลู สวนหมาก ซึ่งเป็นของเดียวกันมาทุกบ้านเรือนแค้โบราณและอุดมสมบูรณ์ไปด้วยสวนผลไม้ต่างๆ สวนผักต่างๆ มีตอออกไปทางคลองภาษีเจริญ มะพร้าวทางบางช้าง ปลา กะปิ

น้ำปลาทางทำจีน ของเหล่านี้ผ่านคลองบางหลวงไปสู่ตลาดห้องน้ำส่วนที่เป็นอาหารลงเรือพายแร่ขาย ของจีนมี
กล้วยเดี่ยว ของไทยมีขนมจีนน้ำยา ซึ่งมักจะร้องว่าขนมจีนแม่วันหา น้ำยาพระอภัย ถังอกเสาวคนธ์ พริกป่นห้ศัซย
กับมีของหวานเบ็ดเตล็ด มีกล้วยแขก ข้าวเม่าทอด อ้อยกับของอื่น ๆ ซึ่งมักเรียกว่าอ้อยจีนบางใหญ่ อ้อยไทยบางคู
วัด ข้าวหลามตัดวัดระฆัง ขนมฝรั่งกุฎีจีน ฯลฯ”

การทบทวนงานการศึกษาเหล่านี้จะเป็นส่วนหนึ่งของงานการศึกษาที่จะช่วยเป็นแนวทางในการออกแบบ
งานวิจัยและการศึกษาภาคสนาม ทั้งในประเด็นเรื่องประวัติศาสตร์ทางสังคม วัฒนธรรม กายภาพของพื้นที่ วิถีชีวิต
ของชุมชนเดิมตั้งแต่คลองบางกอกใหญ่ จรดทางออกริมน้ำเจ้าพระยา ฝั่งธนบุรี โดยเฉพาะบริเวณชุมชนริมน้ำ
เจ้าพระยา ได้แก่ ชุมชนบ้านปูน ชุมชนวัดคฤหส์บดี คลองสาน และชุมชนริมคลองบางกอกน้อย ได้แก่ บ้านบุ วัด
โพธิ์เรียง บ้านตรอกข้าวเม่า และศึกษาความสัมพันธ์ของเส้นทางสินค้า ผลผลิต บริการที่เกิดขึ้นในพื้นที่ธนบุรี
ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน รวมทั้งช่วยทำความเข้าใจระบบเศรษฐกิจของฝั่งธนบุรี ในฐานะเป็นแหล่งทรัพยากรที่
ส่งเสริมและสนับสนุนพื้นที่กรุงเทพฯ ในบริเวณต่าง ๆ

